

Светлана С. Шеатовић

Институт за књижевност и уметност, Београд¹

ОТКУДА МОРЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ? МЕДИТЕРАН У МОДЕРНОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Апстракт: У раду се анализира мотив мора, али и појава Јадранског мора и Средоземља у модерној српској књижевности од Јована Дучића до савремених писаца. Рад представља прегледни допринос новом разумевању идентитета српске културе и књижевности. У раду се анализирају примери првих појава мора, од Дучића, Симе Пандуровића и Милутина Бојића, где је то израз тада нове самосвести, преко одабраних примера код Црњанског и Андрића, до савремених писаца који се враћају на обале Јадрана или Средоземља (В. Пишталo, Г. Ђирјанић).

Кључне речи: море, Јадран, Средоземље, идентитет, византијска култура.

Медитеранска оријентација у историји српске књижевности везана је за утицаје византијске културе, а у модерном добу за географско порекло писаца и везе са књижевностима региона Медитерана. Српски културни и књижевни идентитет смешта се и у медитерански простор, као важан конститутивни део целокупне српске културе.

У историји српске књижевности до сада је била занемарена медитеранска оријентација у контексту развоја српске књижевности и у периоду старе и нове епохе. Медитеран као културолошки и географски

¹svetlana.seatovic@gmail.com

појам у српској књижевности има дубоке корене код писаца рођених у залеђу Средоземља и на обалама Јадрана и код писаца континенталног порекла, где је то био пут ка медитеранском кругу писаца италијанског, француског и шпанског културног и књижевног наслеђа. У дубљој свести нашег књижевног наслеђа то је ревитализација идеје о византијском културном кругу, који је био основа средњовековне књижевности, али и његовој обнови; од Милутина Бојића у историјским драмама, есејима Станислава Винавера, до послератних писаца Јована Христића, Ивана В. Лалића, а потом формирањем византијског култа Богородице Тројеручице у поезији Љубомира Симовића, Матије Бећковића и Ивана В. Лалића. Миодраг Павловић и Васко Попа на сасвим аутентичан начин враћају се тим идентитетским основама које су засноване на византијској и средњовековној култури и традицији која припада историјском корпусу источног Медитерана. После објављивања *Србљака* 1970. године, у српској књижевности активира се нови ток ревитализације византијског наслеђа као облика неовизантизма кроз поезију, али и прозу Милорада Павића, посебно у збирци *Коњи Светог Марка* и другим приповеткама и романима где се обнавља културни артефакт „византијскоплавог” у модерним књижевностима и уметности.

У последњим деценијама у Италији је све већи развој геофилозофије Европе (Масимо Качари) и Медитерана (Катерина Реста), као опозита глобализму и атлантизму, али и са свешћу да је ипак извор цивилизације којој и ми припадамо на обалама Медитерана. Усмеравање и наших савремених писаца (Владимир Пиштало, Гордана Ђирјанић, Никола Маловић) ка Медитерану представља ту врсту опозита, нашег идентитетског утемељења у залеђу или на самим обалама Средоземља у филозофском и културолошком правцу који враћа место Медитерану као исходишту европоцентричне културе насупрот померању које је напустило Средоземно море и упутило се на Атлантук, као метафори глобализма. Море и Медитеран као тема, мотив и културолошки артефакт треба да се реконституишу у део српског идентитета и у сагласју са медитеранском културом, па овом приликом желим да укажем на то наслеђе и дубоку геофилозофску, културолошку и историјску утемељеност која је заснована на идеји лимеса као граничног простора подложног

утицајима, али усмереног и на византијску баштину и на књижевну и културну инспирацију у градовима данашње Италије (Трст, Венеција, Фиренца, Рим, Напуљ, Сицилија), који се појављују као неки од облика културе која се уграђује у књижевна дела. Требиње, као град културе и Медитерана, један је од најбољих примера дубоке самосвести српског народа у ободним просторима Херцеговине, који се ослања на Дучићев медитеранизам, израстао на култури, али и географском присуству, од Дубровника до италијанских и шпанских обала. Море, од општег мотива и теме, до Медитерана, као културолошке целине, и у оквиру српског идентитетског критеријума, у ери глобализације, треба да покаже способност нашег народа да буде инклузиван и да прими и задржи све своје писце и баштину, без обзира на њихово порекло. Проблем граничних подручја у српској књижевности и култури принципом инклузивности сабира у себе целокупно наше наслеђе, које почиње од утицаја Византије и византијске културне баштине, њене ревитализације у савременој књижевности 20. века, до питања идентитета појединих писаца који су рођени и који су стварали на ободним просторима Јадранског мора, а данас територијално припадају другим новонасталим државама (Хрватска, Црна Гора). С друге стране, неопходно је укључити све писце чија је културна и књижевна инспирација везана за просторе источног и западног Медитерана, формирати мапу градова који су, посебно у Италији, били центри наше културе, Трст, Венеција и Рим. Формирањем и историјских културолошких тачака на простору Медитерана доказујемо инклузивност српске културе, која је део византијског културног наслеђа, али је и део западноевропског цивилизацијског круга који почиње са делатношћу Доситеја Обрадовића. Синтезом та два културна и историјска аспекта, ми данас можемо с правом говорити о Медитерану који је део српског културног простора кроз утицаје књижевног и најширег културолошког карактера; од византијског фрескописа до архитектуре Високих Дечана. Проблем интегративности српске културе има веома дубоке корене у низу историјских догађаја који су српско становиште смештали искључиво на континенталне просторе, формирајући тиме једну историју, политичку и културну границу српског народа. Наша култура и књижевност садрже вишеструке компоненте од средњег века

до савремених инспирација медитеранским просторима код писаца који су рођењем везани за тај простор или су једноставно свесни наше усмерености на тај простор и значај те културне баштине. Јован Дучић² је најбољи пример писца који је прошао дуг пут од родног Требиња и свести о залеђу српске културе у односу на Дубровник, фасцинације Дубровником у „Јадранским сонетима” и „Дубровачким поемама”, до дубоке самосвести коју показује тридесетих година у путописима по Јонском мору и у оквиру књиге *Градови и химере*. Данас је било какво помињање Дубровника постало место сукоба, али треба имати у виду историју односа српских средњовековних владара, структуру становништва и интензивне трговачке везе залеђа и Дубровника. Све је то оставило трага на делове Херцеговине, посебно на Требиње, и Дучић је први био свестан те граничности. Такође, простор Медитерана за Дучића био је место бројних и дуготрајних дипломатских мисија³ које су му омогућиле да боље разуме шпанску, италијанску и грчку модерну културу и античко и хеленско наслеђе. Ти трагови су веома дубоко уткани у Дучићеве путописе (Рим, Атина, Мадрид). Поред ове граничне позиције према Дубровнику, посебно место представља простор целе Далмације, у којој се преламају и дела Ива Војновића, Владана Деснице, Симе Матавуља. Поред ових писаца првог реда, ту је низ мање познатих писаца и уметника са простора Далмације који су део српског културног простора и то тек треба да мапирамо и обележимо као део наше културне баштине на простору данашње Хрватске. Посебан проблем граничности представљају писци са простора данашње Хрватске и то је део дугорочног посла и Крајишког одбора Матице српске, који

² Видети у нашим претходним радовима: Светлана Шеатовић, „Јован Дучић на међи Херцеговине и мора”, *Зборник Матице српке за књижевност и језик*, LXVI, 3/2018, стр. 875–892; „Да ли је Медитеран део српског културног простора? Проблем интегративности и граничних подручја у српској култури и књижевности”, *Зборник радова 1, Српски културни простор: устројство, проблеми, вредности*, Нови Сад: Матица српска, 2020, 372–380; Светлана Шеатовић, „Венеција од Винавера до И. В. Лалића, Павића и Пиштала, у: *Италијански градови у књижевностима 20. века*, зборник радова, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2021, стр. 185–196.

³ Видети наш рад „Медитерански круг Јована Дучића – путописи и дипломатске мисије”, *Јован Дучић - песник и дипломата*, зборник радова о Јовану Дучићу, уредио Јован Делић, САНУ, 2022, стр. 95–104.

треба да проучава књижевност и културу Срба на простору Далмације, Славоније, Војне крајине и Хрватске. Медитеран је посебан спектар утицаја, како га назива и Фернан Бродел, у коме је управо мешавина народа и култура његово богатство. Српска култура припада том простору кроз историјски аспект источног Медитерана или историјског утицаја Цариграда и византијске културе, док је у савременом периоду тај простор одређен од деловања просветитељства, до 20. века, када се развија цео ток у модерној српској књижевности усмерен на наслеђе Медитерана, медитеранофилију, чак од Његоша и односа са Латинима, Јована Дучића, до Милоша Црњанског,⁴ који је обележио све најважније културне центре Италије, посебно представљене у *Љубави у Тоскани*, где нам јасно указује на блискост тосканских градова, фрескосликарства и византијских трагова у облику италокритске школе у катедралама Сијене и Пизе, па чак и Фиренце. Посебно деловање медитеранског простора и културе налазимо и код Иве Андрића⁵ у приповеткама после Другог светског рата, „Летовање на југу”, „Жена на камену”, приповеткама о писару Дражеславу Бојићу и односу према Дубровнику, али и у *Знаковима поред пута*, где се анализирају Бока и Бокелџи. Ту је и Растко Петровић, са својим путовањима по Сицилији и делом *Људи говоре*, а потом од Другог светског рата цео талас трагања за „другом традицијом коју покрећу Иван В. Лалић и Јован Христић” налазећи је у простору Византије, али и у Александрији и на обалама Јонског и Јадранског мора, у Атини, Риму, Венецији.

У српској књижевности у првој деценији 20. века налазимо најјаче интересовање српских писаца за просторе Медитерана и најјачи утицај медитеранских књижевности и културе. Тај утицај су извршиле, пре свега, француска, италијанска и шпанска књижевност. Поред утицаја медитеранских књижевности, на српску књижевност снажно су утицали

⁴ Видети: „La religione, il vino, la cultura in Ljubav u Toskani di Miloš Crnjanski”, *Il vino nella cultura e nella religione sulle due sponde dell'Adriatico*, ur. Lj. Banjanin, Andrijana Jusup Magazin, P. Lazrević di Giacomo, Rosanna Morabito, Svetlana Šeatović, Edizione dell'Orso, Alessandria, 2022, str. 263–274.

⁵ Опширније смо писали о овом односу Јадрана и антропологије, културе и менталитета народа са копна и мора у књизи Светлана Шеатовић, *Андрић и Јадран*, Андрићев институт, Андрићград – Вишеград, 2020.

и културни процеси, путовања српских писаца у ове земље и њихови сусрети са највећим уметничким делима, градовима и менталитетом народа. Медитерански аспект у српској књижевности открива се и кроз процесе националног померања и геополитичких прекрајања културног простора, од обале Јадрана до северних граница на Дунаву. Фернан Бродел каже да су постојаност и културне границе Средоземља флуидни. Он пише о „испресецаним културним границама главним и споредним, све ожиљцима који не зарастају и који имају своју улогу. У балканској маси географ и антрополог Јован Цвијић разликује три културне зоне.” (Бродел, 2001: 111). Београд је и за Бродела нека врста судара култура, који се одвија над великим ушћем Саве у Дунав као у некој врсти језера у коме се стапају границе. Сусрете култура и ивице, ободу Средоземља Бродел описује као ожиљке:

Али, најчуднији ожиљак средоземних земаља стоји између Истока и Запада, преко морских баријера [...], она непромјењива баријера која пролази између Загреба и Београда, избија код Љеша на Јадран, на ушће Дрима и на мјесто додира далматинских и албанских обала, па преко старих градова Naissusa, Remeseine и Ratiage излази на Дунав. Сав динарски блок је био латинизован, почев од Панонске низије ухваћене западним дијелом Царства и на коју излазе широке долине с горја, до ресе морске обале и острвља према Италији (Бродел, 2001: 112).

Границе су се на Медитерану померале вековима, смењивали су се владари, цивилизације, народи и културе, али сви су остављали своје трагове. Ти трагови култура и цивилизација у анализи захтевају мултидисциплинарни приступ, историјски, географски, културолошки и литерарни. Географске границе на Медитерану јесу снежни врхови Апенина, пешчане обале мистичног града у лагуни Венеције, плаховите Етне, античке Сиракузе на Сицилији, до долине Гвадалкивира и шаренила Андалузије.

Медитеран у српској књижевности функционише као литерарно наслеђе, али и као део природног и урбаног пејзажа. Бродел наглашава и тај аспект: „Својим физичким, као и људским пејзажом, тај шарени Медитеран, Медитеран раскршће, искрсава у нашем памћењу као склад-

на слика, попут система где се све меша и изнова настаје као изворно јединство” (Бродел, 1995: 11).

Тако се Медитеран препознаје као природни и духовни пејзаж у коме се открива богатство и проклетство његових мора, планина, историје, и њихових одраза у српској књижевности XX века. Стварне границе Медитерана које сежу до северних граница Дунава, па и самог Београда као границе, представљају географске границе, али и постичке домете који су се највероватније и због ових крајње територијално дефинисаних тачака појавили и као извори мешавине култура која је оставила веома дубок траг у српској књижевности 20. века. Тај утицај се наставио и у 21. веку, када савремени писци подједнако посежу за просторима Италије, као и Севиље и Шпаније, како би нам унели менталитетске, али и историјске конотације својих јунака. Уплив медитеранског културног комплекса у српској књижевности јесте трагање за новим, а ипак блиским просторним и културним целинама. Можемо чак говорити о целом покрету медитеранофилије у српској поезији, па и целокупној књижевности. Медитерански простор је за песнике Ивана В. Лалића и Јована Христића шездесетих година био синоним „друге традиције”, а притом мислимо на заборављену традицију византијске културе, која је била саставни део српске културе и књижевности од 10. до 18. века. Српска култура се у својим рубним деловима ослања на медитеранску и средњоевропску, која се меша са остацима турске и аутентичне балканске културе. Простор централне Србије био је 500 година под турском владавином, али су Срби живели и уз обале Јадрана и били део Млетачке републике, као што су од 17. века живели у рубним деловима Хабзбуршке монархије, где су дошли у контакт са средњоевропском, али и медитеранском културом у деловима северне Италије (Трст). Јован Деретић феномен мора у српској књижевности објашњава: „Књижевност је више простор жеља него простор реалности. Наши песници и приповедачи изразили су своју чежњу за морем. Она је уједно и сан о мору читавог једног народа који је некада имао своје море и данас има право на море, али му је непосредан приступ мору ускраћен.” (Деретић, 2011: 14).

Море обухвата просторни и општи историјски појам у развоју модерне српске историје и књижевности. У модерној књижевности, прве знаке мора као облика спаса и досезања новог географског и културног простора доноси, поред Дучића, и Сима Пандуровић. Повратак на море јесте повратак на изгубљене границе Душановог царства, веза са средњовековном државом. Сличне мотиве наћи ћемо и код Милутина Бојића,⁶ а после Великог рата код Душана Матића, Растка Петровића, Милана Дединца, Станислава Винавера. Због тога Сима Пандуровић у песми „Сан народа” пева о вези са изгубљеним идентитетом већ 1912. после Првог балканског рата:

*А пред њима снови многих поколења
И чежња за старим, плавим обалама,
Где дирљива прича ромори
О прошлости нашој што се само сања,
Где велико сунце с плавог неба гори
И где шуми песма маслиновог грања*

Сима Пандуровић, „Сан народа” (1912)

Наведени стихови настали су још 1912. године и део су песме симболичког наслова „Сан народа” Симе Пандуровића, која припада микроциклусу о Првом балканском рату, а сведоче о историјској тежњи српског народа да стигне на обале мора, где су биле најјужније границе Душановог царства. Тако се песмом „Сан народа” најављује оно што ће тек доћи у поетичком и културолошком погледу током и после Првог светског рата. Песма „Сан народа” на изванредан начин кореспондира са синтагмом „галије царске” Милутина Бојића у песми „Плава гробница”, показујући историјски континуитет идеје о изласку на обале мора. Идеја ослобођења српског народа досезањем мора јасно је дефинисана и у Пандуровићевим мемоарима „Сећање које вида” (1964), постхумно објављеним у часопису *Књижевност*: „[...] једна нова патриотска поезија јављала се у свима српским крајевима као одјек на успехе о којима

⁶ Видети: Светлана Шеатовић, „Бојићева Византија – нова историјска самосвест српске поезије 20. века”, *Поетика Милутина Бојића*, ур. Јован Делић, Светлана Шеатовић, Институт за књижевност и уметност, Библиотека Милутин Бојић, Дучићеве вечери поезије, Београд – Требиње, 2017, 87–104.

је вековима сањано.” Како је Пандуровић тада приметио, појавиће се појам незнатог јунака чија ће појава бити тек у наредним историјским догађајима оправдана. Пандуровић ће у мемоарима описати дане Првог балканског рата и стање духова пред Први светски рат као облик националне синтезе и енергије која ће покренути низ песничких остварења која уносе контекст мора као крајње тачке ка којој је просторно и духовно досезао српски народ у својој историји. Дакле, наше море у првим деценијама 20. века је море о коме се сневало у оквиру идеје ослобођења јужних делова Србије и Косова, допирући тако до Јадранског мора. Идеја ослобођења после пет векова турске владавине је кључни историјски тренутак који је оставио трагове у српској поезији модерне, а током и после Првог светског рата та идеја ће бити трансформисана у контроверзност мотива мора, које је било изгнаничко, страдалничко и спасоносно. Значај изласка на море забележен је и у антологијској фотографији „Српска коњица победоносно запливала у Јадранско море” у часопису *Балкански рат у слици и речи*, на којој се види српска коњица која улази у плитку воду, војници у покличу са исуканим сабљама, а целокупна сцена названа је „Венчање са морем”. Тако већ и пред Велики рат можемо да сагледамо патриотску идеју о повратку мору и да пратимо развој мотива мора, који је историјско-културолошке природе; од Пандуровићеве песме „Сан народа”, али и преко Дисове збирке *Ми чекамо цара* (1913), до Бојићеве „Плаве гробнице” и ратних искустава Душана Матића и Растка Петровића, са поратним остварењима инспирисаним ратним догађајима. Стицај политичких и историјских одлука довео је велики број српских интелектуалаца и ђака на обале Јадранског мора, а потом и на Јонско море и на Крф. Море изгнанства и море спасења најбоље ће бити представљено у часопису *Забавник*, који је био додаток *Српских новина* на Крфу и излазио од јануара 1917. до октобра 1918. године под уредништвом Бранка Лазаревића.

Уредник часописа Бранко Лазаревић ће у уводнику, а поводом Бојићевих *Песма бола и поноса*, казати да борба српског народа добија облик у идеји о „једној новој *Илијади* и *Енејиди*”. Дакле, и објављивање поезије у време Великог рата у *Забавнику*, једном од најзначајнијих гласила, већ у први мах показује контроверзност мотива мора, сунца и свет-

лости у једном специфичном културноисторијском окружењу. Тако ће у то време у *Забавнику* Јован Дучић објавити „Сунчане песме” и *Царске сонете*, Милутин Бојић *Песме бола и поноса*, Растко Петровић „Косовске сонете”, Милосав Јелић *Србијански венац*, Драгољуб Филиповић *Косовске божуре*, а писаће тада и Тодор Манојловић, Драгутин Илић, Стеван Бешевић, али и Иво Ћипико, Станислав Винавер, Бранко Лазаревић.

Једну цивилизацију представља њен простор или културни ареал, сматра Фернан Бродел. Због тога ће море бити нека врста поновног враћања на средњовековне границе Србије, сан о ослобођењу, али ће бити у Великом рату и пут избављења и часног повлачења пред непријатељском војском без капитулације. Тако ће у Великом рату пут повлачења преко Албаније и изласка на море бити вишеструко контрадикторан, спасилачки и страдалнички на путу, антрополошки и културолошки револуционаран за највећи део народа, па и саме песнике, јер ће се сусрести по први пут са новим светом, културом, а потом ће то исто море бити пут до високог образовања у Француској и сусрета са актуелним уметничким токовима.

Мотив и тема мора у српској књижевности која је настајала у време Првог светског рата и после рата представљају сложену културноисторијску појаву која спаја највише географске и националне домете средњовековне српске државе са ревитализацијом тих циљева у процесу ослобођења јужних покрајина и Косова у Првом балканском рату. Због тога тај културноисторијски мотив, који је истовремено и сусрет са географским аспектима доживљаја нове средине постаје један од главних елемената којима се остварује спасење у биолошком и културном смислу. Контрадикторност мора у српској књижевности условљена је биографским исходима, као мала историја мотива мора и његове трансформације, пре Великог рата и после њега. Присилан сусрет наших песника са морем после Албанске голготе појављује се као симболика мора у којој се налази изгнанство. Истовремено, тај географски и културолошки сусрет са морем на албанским обалама, потом на Крфу, Виду и на обалама Француске, трансформисаће се у море спасења. Процес сусрета са морем и инспирације које су подстакле Душана Матића, Милутина Бојића и Растка Петровића јесу низ у коме можемо пратити

све културноисторијске и књижевноисторијске трансформације. Сусрет са морем после једног од највећих страдања народа у Европи, који је био изгнанички, претворио се у сусрет са новим географским простором, наслеђем хеленске и нове грчке културе, али и ученошћу савремене француске књижевности. За Владислава Петковића Диса то море биће и кобно, као и за Милутина Бојића, док ће другим младим песницима ово искуство боравка на Крфу и у Француској постати извор нове поетичке и културолошке енергије. Искуство Албанске голготе биће представљено као историјски догађај који је изменио токове у српској књижевности прве половине 20. века. Станислав Винавер се у есеју „Скерлић и Бојић” присећа авангардних почетака своје генерације и каже: „Ми смо тада осетили да је потребно ухватити везу са Византијом. Ја сам држао да је Византија потребна да бисмо обновили традицију језика коју је претргао Вук.” (Винавер 1975: 155). Тако реактуелизација⁷ Византије⁸ као теме и обнове језичког материјала постаје основа за цео еволутивни ток који ће се развијати од Лазе Костића, Јована Дучића, Милана Ракића, преко Милутина Бојића, до Станислава Винавера. У студији „Језичне могућности” Винавер преко проблема језика покреће и питање Византије⁹. У авангарди је таква врста самосвести типична за Винавера јер се та идеја кроз есеје и путописе дефинише као облик питања упућеног свести о идентитету који се остварује преко језика и језичких питања. Винаверов глас је у овом есеју изузетан јер поставља питање смисла Вукове језичке реформе и ригидног пресека старе и нове књижевности.

⁷ Први зборник посвећен реактуелизацији Византије у модерној књижевности и њеном месту од средњег века уредио је Драган Бошковић. Видети: *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, ур. Драган Бошковић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2013.

⁸ Видети синтетички рад о обнови теме Византије у српској поезији као облику свести или илузији: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Неовизантијске слике у модерној српској поезији – илузија или свест о идентитету”, *Хуманизам: култура или илузија*, ур. Александра Вранеш, Љиљана Марковић, Филолошки факултет, Београд, 2015, 81–92.

⁹ Александар Петров пише веома подстицајно о односу према Византији и језику код Станислава Винавера. Видети: Александар Петров, „Станислав Винавер – Византија, Васељена и језичко ткање”, *Поезија и модернистичка мисао Станислава Винавера*, ур. Предраг Петровић, Институт за књижевност и уметност, Библиотека шабачка, Београд – Шабац, 2015, 59–82.

Мада Србија никада није постала поморска земља, она је на различите начине и после пада средњовековне државе налазила упоришта у залеђу у појединим лукама. Напокон, то је константан утицај византијске културе, са којом почиње наша писменост, и која сама припада источном Медитерану. Цео тај период до почетка просветитељства у 18. веку јесте фаза у којој је доминантна византијска културолошка зона, а од 18. века српска уметност је под утицајем западноевропског културног круга. Зато су медитеранске идеје, сан о мору, обалама, интегрисаност у медитеранску, средоземну, европоцентричну заједницу народа и култура једна од парадигми српске књижевности, али и потврда нашег идентитета, од Његошевих путовања и Проте Матеје Ненадовића до Матавуља, Ђипика, Дучића, Бојића, Црњанског, Андрића, Винавера, Јована Христића, Лалића, Владана Деснице и савремених писаца. За српску књижевност и њен идентитет, Медитеран је географски, али и културолошки појам.

Дакле, питање откуд море у српској књижевности има низ одговора и сложених путева наше културе и уметности. Када погледамо само првих неколико деценија 20. века, видимо како је то море било оно море које је враћало снагу и веру у обнову велике српске државе, која је излазила на три мора. Касније, од периода авангарде, то ће бити море лутања, истраживања, Јадранско море као кохезиони фактор српског и хрватског народа у новој држави, краљевини Југославији. То море је потом море нашег културноисторијског памћења, од када је то било и море наших народних епских песама, где су девојке биле Латинке, далеке и недостижне, предмет лепоте и богатства, културе којој је тежио народни песник и цео народ. Биће то и море Милоша Црњанског у *Лирици Итаке*, где ће то бити исто ново лутање, али препознавање удвојеног јунака у једној гондоли у Венецији, где је прошао неки Славен Ривом дељи Скјавони, оном истом где су Словени чекали позив на галије да би преживели. Данас, после целог мучног и тешког 20. века, то море је и море ерудите и заљубљеника у море и Венецију Ивана В. Лалића, море Средоземља и мистике поднева Јована Христића, и савремених приповедача Владимира Пиштала у роману *Венеција* или *Кућа у Пуерту Гордане Ђирјанић* у далекој Андалузији. Све су то линије које траже време, захтевају обимна истраживања, а казују да се српска култура и

књижевност у 20. веку вратила мору, Јадранском, Средоземљу, али и свести о освојим византијским коренима. Те византијске корене наћи ће Иван В. Лалић у циклусу песама „Византија”, објављеном 1969. године, враћајући нас на пропаст Цариграда, Смедерава и на све симболе наших веза са византијским културним кругом, коме смо припадали до краја 18. века. Вратиће се и Милорад Павић у приповеци „Коњи Светог Марка”, казујући нам да је реч о двоструким сликама садашњости у коју су уткани трагови византијске прошлости, баш у знаковима четири коња на базилици Светог Марка у Венецији. Андрићева перцепција Јадрана и мора поставља се са аспекта човека копна. То је сусрет две културе (динарске и приморске), који Андрић и његови јунаци перципирају као облик судара ниже и више цивилизације. Прве Андрићеве песме носе печат тамнице, али и светлости која допире са мора. То је биографски аспект уграђен у дело као део искуства проведеног у тамници у Сплиту. Највећи део рада биће посвећен анализи приповедака („Жена на камену”, „Летовање на југу”, „Два записа босанског писара Дражеслава”, „Занос и страдање Томе Галуса”, „Робиња”, „Сусрет”, „Дубровачка вејавица”) и есеја („Летећи над морем”, „Сан о граду”), који тематизују културолошку перцепцију Јадрана из позиције човека копна (Босне). За Андрића је овај сусрет два културна модела био од посебног значаја и, користећи антрополошке и географске студије (Ј. Цвијић) и студије културе, видимо тај митски судар копна и мора.

Изведите човека из балканских планина на море, и ви сте отворили један опојан празник са радосним свитањем и неизвесним сутоном. Жеља за морем изгледа да се сакупљала и расла кроз поколења, и њено остварење у једној, нашој, личности жестоко је као експлозија. Излазак једног племена на море, то је почетак његове праве историје, његов улазак у царство већих изгледа и бољих могућности. Тај одлучни час у историји врсте понавља се сваки пут у историји појединца при првом додиру са морем, само у другом облику и мањем обиму. (Андрић 2011: 11)

Дуг је низ жанрова, од поезије, романа до путописа, који током 20. века враћају наше погледе на море. То није море само лепих пејзажа већ је то море историје, дубоких преплитања цивилизација које су оставиле

те трагове на обалама Јадрана и Средоземља. Тако се питање српског идентитета треба реконституисати и у оквиру медитеранског круга; од свести о наслеђу византијске културе, језика, хеленства, а потом повратком кроз просветитељство и, на крају, изласком на море у Првом светском рату, периоду авангарде, која је кроз књижевност реafirмисала Византију, византијску културу, а потом домете савремене културе западног медитеранског простора. Наше идентитетско питање улази у сферу идеје лимеса као судара култура у обалном појасу, Далмацији, Црној Гори, али и нашој свести о припадању том језгру европоцентричне културе. Та култура стоји насупрот глобализацији и кроз геофилозофију задобија све већи број студија и праваца који бране Средоземље од атлантизма. Наша позиција треба да буде усмерена и у том току науке и филозофије, а истовремено да реконституишемо наш културни простор који је сада расут у новоствореним државама или покрајинама где је деловање државе Србије умањено. Српски културни простор, виђен и кроз призму мора и Медитерана, данас захтева нова сагледавања утицаја, реконституцију и сабирање око јединствене целине културног простора; од Темишвара и Будима, Пеште и Сентандреје, до Загреба, Трста, Венеције, Дубровника, Боке которске и Македоније. Медитерански простор је централна позиција која показује колико је дуго трајање српске културе на међи Источног и Западног римског царства, где су смене цивилизација допринеле да и српска култура на почетку 21. века мора да постави питање идентитета, граница и целовитости. Отуда стиже море као наша чежња за изгубљеним простором, инспирација, живо време културних и историјских слојева европоцентричне културе, на којој смо градили своје прве облике писмености. Због тога море у српској књижевности није случајност или тренутак лепих пејзажних простора већ родни простор Владана Деснице који је морао да се преточи у романе, приповетке и поезију, али је то и културна самосвест писаца друге половине 20. века који су пронашли везу садашњег и прошлог тренутка, спојили почетак књижевног и духовног постојања са крајем века и миленијума. На том споју прошлог и садашњег изнедрило се море наше савремене и модерне књижевности, израсло на новом поимању српског културног идентитета и простора.

Литература

1. Андрић, Иво (2011), *Приче о мору*, Београд: Лагуна.
2. Бродел, Фернан (1995), *Медитеран, Простор и историја*, превео Светомир Јаковљевић, Београд: Центар за геопоетику.
3. Бродел, Фернан (2001), *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*, превео Марко Ђорђевић, Београд: Геопоетика.
4. Винавер, Станислав (1975), „Скерлић и Бојић”, *Критички радови Станислава Винавера*, приредио Павле Зорић, Нови Сад – Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 138–162.
5. Деретић, Јован (2011), *Културна историја Срба*, Београд: Ево-Giunti.
6. Петров, Александар (2015), „Станислав Винавер – Византија, Васељена и језичко ткање”, *Поезија и модернистичка мисао Станислава Винавера*, ур. Предраг Петровић, Београд – Шабац: Институт за књижевност и уметност, Библиотека шабачка, 59–82.
7. Шеатовић, Светлана (2018), „Јован Дучић на међи Херцеговине и мора”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXVI, 3/2018, стр. 875–892.
8. Шеатовић, Светлана (2020), „Да ли је Медитеран део српског културног простора? Проблем интегративности и граничних подручја у српској култури и књижевности”, *Зборник радова Српски културни простор: устројство, проблеми, вредности*, Нови Сад: Матица српска, 2020, 372–380.
9. Шеатовић, Светлана (2020а), „Венеција од Винавера до И. В. Лалића, Павића и Пиштала, у: *Италијански градови у књижевностима 20. века*, зборник радова, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2021, стр. 185–196.
10. Шеатовић, Светлана (2022), „Медитерански круг Јована Дучића – путописи и дипломатске мисије”, *Јован Дучић – песник и дипломата*, зборник радова о Јовану Дучићу, уредио Јован Делић, САНУ, 2022, стр. 95–104.
11. Шеатовић, Светлана (2020б), *Андрић и Јадран*, Андрићев институт, Вишеград: Андрићград.
12. Шеатовић, Светлана (2017), „Бојићева Византија – нова историјска самосвест српске поезије 20. века”, *Поетика Милутина Бојића*, ур. Јован Делић, Светлана Шеатовић, Институт за књижевност и уметност, Библиотека Милутин Бојић, Дучићеве вечери поезије, Београд – Требиње, 87–104.
13. Шеатовић Димитријевић, Светлана (2015), „Неовизантијске слике у модерној српској поезији – илузија или свест о идентитету”, *Хуманизам: култура или илузија*, ур. Александра Вранеш, Љиљана Марковић, Филолошки факултет, Београд, 81–92.

WHAT BRINGS THE NOTION OF SEA INTO THE SERBIAN LITERATURE? THE MEDITERANNEAN IN CONTEMPORARY SERBIAN LITERATURE

The paper analyses the motif of the sea and the appearance of the Adriatic Sea and the Mediterranean in modern Serbian literature, from Jovan Dučić to contemporary writers. The paper represents a comprehensive contribution to the new understanding of the identity of Serbian culture and literature. The paper analyses examples of the first recordings of the notion of the sea, from Dučić, Sima Pandurović, and Milutin Bojić, where it is an expression of the new self-awareness, through selected examples by Crnjanski and Andrić, to contemporary writers who return to the shores of the Adriatic or the Mediterranean (V. Pištalo, G. Ćirjanić). The Mediterranean area is a central position that shows how long the Serbian culture has existed on the border of the Eastern and Western Roman Empires, where the changes of civilisations contributed to the fact that the said culture, at the beginning of the 21st century, had to raise the issue of its identity, borders, and integrity. It is from this legacy that the idea of sea, as our longing for lost space, for inspiration, and for cultural and historical layers of the European culture on which we built our first forms of literacy, emerges. That is why the notion of sea in the Serbian literature is not a coincidence or a moment of beautiful landscape spaces, but the meaning of the continuity of Serbian culture from the Byzantine heritage, which brought ancient roots, to modern connections with the sources of the Eurocentric culture.

► **Keywords:** sea, Adriatic, Mediterranean, identity, Byzantine culture.